

OVER WAARDIGHEID EN EXISTENTIEEL LIJDEN

Anthony Draaisma

februari 2007

www.yoga-intervision.com

De laatste tijd staat het thema vrijwillige levensbeëindiging weer sterk in de belangstelling. Onder welke omstandigheden is het verlenen van hulp daarbij ethisch verantwoord, wettelijk toegestaan? Wie mogen die hulp verlenen en welke zorgvuldigheid dienen zij daarbij in acht te nemen? Vragen als deze staan daarbij centraal. In de maatschappelijke dialoog daarover vervult de NVVE, de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde, een voortrekkersrol. De vereniging vraagt zich af of aan “verlies van menselijke waardigheid” niet een soortgelijke plaats dient te worden toegekend als de wetgever in diens Euthanasiewet aan “lijden” toekende. Ook onomkeerbaar verlies van menselijke waardigheid zou hulp bij vrijwillige levensbeëindiging legitimeren (1). Hieronder gaat de auteur daar nader op in. Een tweede beschouwing handelt over motieven m.b.t. zelfgekozen levensbeëindiging (2).

1. Zelfbeschikking

Vooraleer de koe bij de horens te vatten een opmerking over zelfbeschikking. Bij herhaling wordt door voorstanders van verruiming van hulp bij vrijwillige levensbeëindiging *zelfbeschikking* beklemtoond als grondslag bij uitstek voor het zelfgekozen levenseinde. Helaas wekt dit bij velen de nodige weerstand, ook vanuit niet-religieuze hoek. Zelfbeschikking *sec* bestaat niet. Zo zij al bestaat, dan binnen verband van familie en gezin, ingebed in een intussen wereldwijde onderlinge afhankelijkheid. Iets wat overigens door de beklemtoners ervan wordt onderschreven. Al kan het zijn dat zelfbeschikking als een breekijzeren mantra voor terreinwinst zorgt, neemt niet weg dat het, ruimer, het menselijke motiveringsleven is dat aan de orde is in geval van vrijwillige levensbeëindiging (2). Opnieuw niet *sec*, ingebed binnen een sociaal-culturele context als immers ook ons motiveringsleven is. Als motief zelf doet zelfbeschikking zich niet voor. Tenzij, uiterst onwaarschijnlijk, als ultieme daad van protest tegen de strafbaarstelling van hulp bij vrijwillige levensbeëindiging.

Wat motieven betreft, naast puur persoonlijke, strijden tal van motieven, religieuze zowel als sociaal-maatschappelijke, om het primaat. Die veelheid is niet het geval vanwege het fenomeen zelfbeschikking. Niet zelfbeschikking is motief dan wel grondslag, maar onze, zij het relatieve, menselijke vrijheid. Al sluit ik niet uit dat zelfbeschikking en vrijheid binnen de context van deze dialoog, de context van vrijwillige levensbeëindiging dus, synoniemen zijn.

Deze wellicht semantische kwestie afsluitend, in geval van een zelfverkozen levenseinde is, zoals zo even al opgemerkt, een individuele vrijheid aan de orde. In de zin van een uiteindelijk eigen beslissing. Zoals in de vorm van “vrijwillig en weloverwogen verzoek”, als zorgvuldigheidseis, ook terug te vinden is in wat in de wandel euthanasiewet heet. Een vrijheid overigens van feitelijke aard. Sinds onheuglijke tijden vindt overal ter wereld, ongeacht cultuur of religie, zelfverkozen levensbeëindiging plaats. Inclusief *secundair*, zo niet gekwadeerd lijden wanneer de samenleving in kwestie nalaat menswaardige wijzen van vrijwillig sterven te faciliteren dan wel, erger nog, deze belemmert.

2. Existentieel lijden

Dit gezegd zijnde nu aandacht voor de vraag of aan verlies van waardigheid *als legitimatie van hulp* bij het zelfgekozen levenseinde een zelfde gewicht moet of kan worden toegekend als aan ondraaglijk en uitzichtloos lijden. Zo geformuleerd betwijfel ik dat. Verlies van waardigheid lijkt mij namelijk geen zelfstandig criterium. Zoals ondraaglijk en uitzichtloos lijden dat wel is. In relatie tot lijden is verlies van waardigheid oorzaak, één uit meerdere, van lijden. En géén criterium. Anders ligt het naar ik meen ten aanzien van *e x i s t e n t i e e l* lijden. Dat wil zeggen: lijden aan de eigen actuele bestaansvorm, dan wel de vorm die zich spoedig aandient. Ik hoop dat in het navolgende toe te lichten.

Vooruitlopend op mijn conclusies meen ik dat het de voorkeur verdient het criterium ondraaglijk en uitzichtloos lijden zodanig te nuanceren dat ook existentieel lijden daaronder wordt begrepen en breed aanvaard. Andersom is uiteraard reeds het geval: ondraaglijk en uitzichtloos lijden als bedoeld in de euthanasiewet is immers altijd tegelijk een vorm van existentieel lijden. Daarover gaat echter de huidige maatschappelijke discussie niet, noch mijn betoog. De discussie betreft lijden, voor zover *niet* veroorzaakt door een medische en/of psychiatrische ziekte. Zoals bij lijden aan het leven, mogelijk ook bij “klaar met leven” (voltooid leven), alsook bij (dreigende) dementie en chronische psychiatrie, het geval is. Al staan laatstgenoemde vormen van lijden mede in relatie tot ziekten in medische en/of psychiatrische zin, de existentiële kant ervan domineert.

Hoewel dus de zo even genoemde vormen van lijden niet samenvallen met lijden in medische en/of psychiatrische zin, is er desalniettemin sprake van lijden. En wel van wat men existentieel lijden noemt: lijden aan het bestaan resp. bestaansvorm. Binnen de context van ons thema, aan de bestaansvorm die nog rest dan wel spoedig volgt, zonder dat verbetering van perspectief gloort. Lijden is en blijft in mijn opinie dus het centrale zowel als enig en voldoende criterium (2). Wel is het zaak zorgvuldige terminologie te hanteren. Typeringen als “klaar met leven” resp. “voltooid leven” komen mij als verwarrend voor. Zij slaan m.i. op “wanneer dan-situaties”, situaties waarin “als het zover is dat ik ... dan” aan de orde zijn. De typeringen “klaar met leven” en “voltooid leven” maken onvoldoende duidelijk dat er, zo dat het geval is, sprake is van lijden aan het voortleven. Van onomkeerbaar existentieel lijden (3).

3. (Dreigende) dementie

Met mijn voorkeur voor de term “existentieel lijden” wil ik uiteraard verlies van waardigheid niet bagatelliseren. Bij (dreigende) dementie bijvoorbeeld speelt het een grote rol. Echter veeleer als *uitdrukkingsvorm* en niet als criterium. Eén uit meerdere uitdrukkingsvormen. Als er al sprake is van verlies van waardigheid als criterium dan is dat gelegen in de zo gevreesde persoonlijkheidsverandering. Het is als begeleidend verschijnsel dáárvan dat waardigheid als richtsnoer voor gedrag in de regel (geleidelijk) wegvalt. Althans bezien vanuit het niet-demente standpunt, hetgeen nu juist het probleem is. Als ernstig demente is men wie men dan is. Zonder diepgaande reflectie daarop, menigmaal zonder daaronder te lijden. Althans dat neemt men aan, of liever: *nam* men tot voor kort aan. Thans betwijfelt men dat. Welnu, het is overbekend, een wilsverklaring m.b.t. gewenste levensbeëindiging (euthanasieverzoek) dient te zijn geuit / opgesteld alvorens dementie onverhoopt toeslaat. In die nog compos-mentis-tijd is er bij betrokkene juist sprake van een hoog ontwikkeld waardigheidsbesef.

Het is dáárdoor, door dat hoog ontwikkelde waardigheidsbesef, dat betrokkene lijdt. Hij of zij lijdt aan het vooruitzicht straks niet meer dezelfde waardige persoon te zijn als die men thans nog is. Bevreesd als men is voor verlies van autonomie, voor een veranderend normbesef, voor wegvallende zingeving / zinbeleving, voor verlies van het korte geheugen, voor gewijzigde beleving van het verleden, voor verlies van zelfcontrôle, voor exhibitionisme, voor het deformereren qua basale zelfzorgactiviteiten enz.

Concluderend meen ik dan ook dat óók ten aanzien van vrees voor dementie, voor de beginnend dementerende dus, lijden hét criterium is. Lijden aan het vooruitzicht straks mogelijk te moeten leven in een niet gewenste bestaanswijze en daarvoor nú verantwoordelijk te zijn. Als was men zélf degene die zichzelf in de vorm van die niet gewilde persoon tot leven roept. Hetgeen, dit anticiperend lijden, deze soms zelfs als existentiële schuld beleefde last, een vorm is van lijden in existentiële zin. Zoals dementie in gevorderde staat dat ook is. Al wordt / werd meer dan eens anders beweerd.

4. Voltooid leven en chronische psychiatrie

Ook voor mensen die wel worden getypeerd met de m.i. dus verwarrende terminologie “klaar met leven” resp. “voltooid leven”, is existentieel lijden het geval Althans indien en voor zover sprake is van een voortdurend en intens verlangen naar levensbeëindiging. Culminerend in het weloverwogen, resolute voornemen daadwerkelijk tot levensbeëindiging over te gaan *zo spoedig als daartoe*

menswaardige middelen voor handen zijn. Er bovendien onder lijdend dat dat laatste nog ontbreekt, hetgeen - dit als het ware secundaire lijden - hun lijden aan het leven kwadrateert. Dat het betreffende lijden niet primair voortvloeit uit een in medisch en/of psychiatrische zin classificeerbare ziekte, maakt dit lijden niet tot minder ondraaglijk respectievelijk minder uitzichtloos. Hulp bij vrijwillige levensbeëindiging zou in deze situaties dan ook gelegitimeerd dienen te zijn.

Ook ten aanzien van chronisch psychiatrische patiënten verdient het m.i. de voorkeur als criterium uitsluitend “ondraaglijk en uitzichtloos lijden” te blijven hanteren. Althans wederom mits existentieel lijden daaronder wordt begrepen. Chronisch psychiatrische patiënten lijden, als gevangenen van hun brein, een brein dat zij meer dan eens niet als het hunne herkennen, zodra “uitbehandeld”, niet langer op de eerste plaats aan een of ander medisch-psychiatrisch ziektebeeld, maar lijden *séc.* Zij lijden in existentiële zin. Aan hun bestaanswijze. Een bestaanswijze die zij, zeer wel in staat tot zelfbeoordeling, als uiterst pijnlijk en hopeloos, inderdaad mensonwaardig, kunnen ervaren. Hetgeen, hun existentiële lijden dus, zou moeten kunnen leiden tot inwilliging van hun eventuele verzoek tot hulp bij levensbeëindiging.

5. Lijden nader genuanceerd tot méde existentieel lijden als enige en voldoende legitimatie voor hulp

Duidelijk moge zijn dat ik bepleit ondraaglijk en uitzichtloos lijden als criterium zodanig te nuanceren dat ook existentieel lijden daaronder wordt begrepen. Duidelijk moge ook zijn dat ik twijfel aan de zinvolheid van (verlies van) waardigheid als nieuw of bijkomend normatief criterium. Dit omdat, zoals reeds gezegd, het enige criterium dat er werkelijk toe doet, lijden is. Eenieder die weloverwogen en volhardend zijn of haar eigen leven op korte termijn wenst te beëindigen, wenst dat omdat hij of zij in ernstige mate lijdt. Met uitzondering evenwel van diegene voor wie het leven *werkelijk* voltooid is. In de zin van “sociale taak volbracht in combinatie met niet tot last willen zijn”(4).

Kortom, ik meen dat, indien er geen sprake is van ondraaglijk en uitzichtloos lijden, het verlenen van hulp bij levensbeëindiging niet gelegitimeerd is, dan wel op zijn minst ethisch betwistbaar (2). Ongeacht of het een medisch en/of psychiatrisch classificeerbare ziekte betreft, chronische psychiatrie, (dreigende) dementie, verlies van zingeving / zinbeleving, verlies van autonomie / waardigheid, verlangen los te komen van zelfbetrokkenheid of wat dan ook. Mogelijk met uitzondering van motieven in de sfeer van *werkelijk* voltooid leven.

Als lijden, aldus nader genuanceerd tot méde existentieel lijden, inderdaad hét kardinale criterium is, dan is het dus niet nodig met (verlies van) waardigheid een extra criterium te stellen. Het is dan zelfs beter van niet: conform “het scheermes van Ockham”, een uitdrukking ontleend aan de middeleeuwse filosoof Ockham, verdient het de voorkeur te volstaan met die éne, tegelijk voldoende grond, waardoor de verscheidenheid aan motieven wordt gecovert. Ieder bijkomende grond verzwakt het geponeerde, belemmert het bereiken van het beoogde. Biedt ruimte aan oeverloze discussies.

6. Over het begrip waardigheid

Er is ook nog een andere reden voor mijn twijfel aan de zin van het waardigheids criterium. Al hebben we allemaal wel een notie van wat waardigheid zo al in kan houden, niettemin is het een complex begrip. Het begrip speelde en speelt een grote rol binnen de filosofie, de ethiek, het humanisme, het grondwettelijke recht, de (internationale) rechten van de mens, de internationale politiek. Het bepaalt of liever: begrenst in hoge mate het al dan niet ingrijpen van de ene mens in het leven van de andere, het ingrijpen van de staat op het leven van de individuele mens, het ingrijpen van de ene staat op de andere enz. Voor de beoordeling van hetgeen op deze gebieden al dan niet toelaatbaar is - en wenselijk uiteraard - speelt menselijke waardigheid een centrale rol. En wel in de zin *levensrechten*. Het recht om zelf een einde aan het leven te maken en/of daarbij hulp te verlenen, covert het niet. Kortom, bij het hanteren van waardigheid als (extra) grondslag voor (hulp bij) vrijwillige levensbeëindiging halen we het uit de context waarin het zich eerst en vooral bevindt.

Bij mijn twijfel speelt ook een rol dat waardigheid, op die wijze gehanteerd, zich in de eigen staart bijt. Waardigheid betreft de meest wezenlijke kwaliteit van de menselijke persoon (5). Een kwaliteit die hem inherent is, daarmee onvervreemdbaar (6). Zo opgevat valt waardigheid noch te ontnemen, noch te verliezen, ook al kan dat qua schending zowel als qua eigen gedrag nog zo het geval lijken (7).

Neemt niet weg dat onder het mom van waardigheid, menigmaal trots (ego) en menselijk opzicht schuil gaan. Motieven die ook bij zelfdoding een rol spelen. Zowel nu als voorheen. Denk aan de klassieke oudheid (de stoïcijnen) en, bijvoorbeeld, aan seppuku bij de Japanse samoerai van weleer. Waardigheid, gerelateerd aan eer, was in die tijd wellicht een deugd, thans echter is eerder, of in ieder geval: mede, het tegendeel het geval. Wie iets als onwaardig, als vernederend ervaart, bijvoorbeeld functieverlies, afhankelijkheid, miskennen, zou daaraan evengoed een impuls kunnen ontleen tot *het juist realiseren van waardigheid*. Met, al is dat nog zo moeilijk, *fundamentele acceptatie* als sleutel, respectievelijk het *loslaten van iedere claim* erkend te worden in de hoedanigheid, deel-identiteit, ten opzichte waarvan miskennen ervaren wordt..

7. Tot besluit: wellicht sorteert waardigheid meer en spoediger effect

Daarbij komt dat waardigheid zich tegelijk binnen een sociale context bevindt. Beleving van waardigheid is mede afhankelijk van de soort van bejegening door omgeving en samenleving resp. mede afhankelijk van de door haar aangereikte voorzieningen. Hier ligt dus tevens een opdracht voor omgeving en samenleving als geheel. De kans is groot dat vanuit de samenleving, in reactie op ontwijkgedrag, dat wil zeggen: het daarmee afdoen van de kwestie waar het om gaat, van dien.

Ondanks al deze kanttekeningen sluit ik niet uit dat mijn nuanceringen slechts de terminologie betreffen, slechts semantisch van aard zijn. Verlies van menselijke waardigheid en existentieel lijden liggen immers dicht tegen elkaar aan. Het zou kunnen dat verlies van menselijke waardigheid als nieuw -, dan wel bijkomend criterium, meer en spoediger effect sorteert dan lijden als enige criterium. Neemt niet weg dat ik er de voorkeur aan geef lijden te *blijven* zien als enige en voldoende legitimatie voor het verlenen van hulp bij vrijwillige levensbeëindiging. Mits althans zodanig genuanceerd dat ook existentieel lijden als hierboven besproken, daaronder valt. In het essay "Lijden aan het leven revisited" (juni 2007) meer daarover (2) (3).

Met het voorgaande had ik niet de bedoeling waardigheid als inherent aan ons mens zijn onder te waarden. Integendeel, zoals ik meen te hebben aangegeven. Evenmin wilde ik tekort doen aan de ernst van lijden ten gevolge van door betrokkenen ervaren verlies van menselijke waardigheid. Het speelt een grote rol. Waardigheid staat niet voor niets de laatste tijd weer zo in de belangstelling (8).

Maurik februari 2007

Anthony Draaisma

contact join@yoga-intervision.com

(1) Zoals in Trouw. Een relevant voorbeeld daarvan valt te vinden in de aflevering van 24 maart j.l. Daarin gaat Gerbert van Loenen, adjunct-hoofdredacteur van deze krant, onder de titel "Wij zijn geen beschaafde wezens", in op een artikel van Eugène Sutorius en Wouter Beekman (voorzitter resp. penningmeester van de NVVE): "Vergeten door de dood", uit Trouw van 17 maart daaraan vooraf gaand. Hoewel het voor een goed begrip van mijn betoog niet nodig is van deze dialoog kennis te nemen, kan het daarvoor wel behulpzaam zijn. De artikelen zijn te vinden op de website van Trouw.

(2) Of hulpverleners t.a.v. de hier besproken categorieën hulpvragers eerst en vooral dienen te verifiëren of hun lijden ernstig genoeg is om hulp bij levensbeëindiging te rechtvaardigen is een vraag die ik bespreek in mijn www.yoga-intervision.com/pdf/lijden_aan_het_leven.pdf d.d. juni 2007.

Daarin betoog ik dat het accent dient te liggen bij het verifiëren van 'klaarheid' t.a.v. de wens van betrokkene het leven te beëindigen dan bij de mate van lijden. Klaarheid en lijden gaan hand in hand.

(3) In "Lijden aan het leven revisited" (zie voetnoot 2) spreek ik daarnaast van transcendent lijden: lijden aan zelfbetrokkenheid die de persoon in kwestie, allengs het ouder worden steeds zwaarder valt. Dit transcendente lijden is uiteraard tegelijk een vorm van existentieel lijden, een vorm van lijden aan het bestaan. Mogelijk zelfs in meest basale vorm.

(4) Opgemerkt zij dat vrijwillige levensbeëindiging zich óók voordoet zónder dat er sprake is van lijden als onderliggend motief. Zoals mogelijk bij de categorie mensen, aangeduid met termen als "klaar met leven" resp. "voltooid leven". De Commissie Dijkhuis zegt daarover dat het hier doorgaans mensen betreft die "op rationele gronden (tot de conclusie zijn gekomen) dat geen (toegevoegde) waarde meer kan worden toegekend aan verder leven". "Met deze neutraliteit, deze min of meer neutrale omschrijving", aldus vervolgt de commissie, "wordt de indruk gewekt dat er in zo'n situatie, bij deze groep mensen, geen sprake is van lijdensdruk, maar hoogstens van *het ontbreken van uitzicht op iets positiefs om (nog) naar uit te kijken*. Dat kan natuurlijk voorkomen, maar de commissie acht het *niet waarschijnlijk dat (veel) mensen in afwezigheid van lijdensdruk tot het formuleren van een doodswens komen*" (blz. 14 Rapport KNMG-Commissie "Op zoek naar normen voor het handelen van artsen bij vragen om hulp bij levensbeëindiging in geval van lijden aan het leven", Utrecht 2004). In het onder voetnoot 2 vermelde essay ga ik op het door mij gecursiveerde nader in.

(5) Wie zich wil laten raken door waardigheid als onvervreembare essentie van de menselijke persoon, fotoreportages spreken rechtstreeks tot het hart. Daarvan wil ik een drietal voorbeelden vermelden. Tezamen een wijds areaal bestrijkend. De eerste reportage betreft 'In search of dignity', een fotoreportage van de hand van Günther Pfannmüller en Wilhelm Klein, uitg. Aperture, 2002. In dit album worden onze voorouders van duizenden jaren geleden geportretteerd. En wel in de persoon van thans nog levende nog niet 'geciviliseerde' medemensen. Hun waardigheid doet haast pijn, zo zeer raakt hij de beschouwer. Uiterst ver verwijderd van de haast volmaakte poseer-omstandigheden waaronder zij werden gefotografeerd, is daar het 'Het Auschwitz Album: Reportage van een transport' (Inleiding en Redactie: Israel Gutman en Bella Gutterman, uitg. Verbum BV, 2005). Wie van dit album kennis neemt zal ervaren dat zowel de levenden als de doden, *zelfs zowel als juist onder de meest bedreigende resp. gruwelijke omstandigheden* hun waardigheid behouden. Willoos gefotografeerd getuigen zij daarvan op even intense wijze als de geportretteerden uit 'In search of dignity'. Het derde voorbeeld neemt qua 'omstandigheden waaronder' een middenpositie in. Het betreft het fotoalbum '100 x 100' van de hand van Truus Groen (uitg. Stichting Respect door Beeld, Den Haag 2005). In deze reportage portretteert zij 100 honderdjarigen. Elk van de geportretteerden, poserend in eigen omgeving, in een onbedreigde, desalniettemin 'eind van leven-situatie', is volstrekt uniek. Eén kenmerk, hun essentie, hebben zij echter gemeen: waardigheid. Uitvoeriger daarover in mijn latere (2011) www.yoga-intervision.com/pdf/waardigheid_voor_eens_en_altijd.pdf.

(6) Waardigheid is voor het humanisme daarmee een centrale waarde, zo niet de meest centrale. Al zal men in die, mij overigens sympathieke kringen, wat ik het 'inherente karakter' ervan noem - het dus als het ware 'ingeboren' aspect ervan - 'verdacht' veel vinden lijken op religieuze connotatie ervan. Als zou de mens zijn waardigheid niet aan zichzelf ontnemen, maar aan iets dat hem overstijgt, mogelijk zelfs aan iets als 'het zijn van beeldrager Gods'. Zelf heb ik geen weerstand tegen deze gedachte. Ik voel mij bij beide thuis. Zie ook volgende voetnoot.

(7) Waardigheid, uiteraard ook door mij beschouwd als inherent aan de mens, zie ik als niet verschillend van het tijdloze en onkwetsbare atman uit het Hindoeïsme, het niet-zelf c.q. boeddhanatuur uit het Boeddhisme, de onsterfelijke ziel uit het Christendom enz.

(8) Zo publiceert Martha Nussbaum er regelmatig over. Ten onzent bijvoorbeeld Paul Cliteur.